

**ÚVOD DO STUDIA KLASICKÉ
FILOLOGIE**

**STUDIJNÍ OPORA PRO FREKVENTANTY
KURSU**

LUBOR KYSUČAN

**KATEDRA KLASICKÉ FILOLOGIE
FILOZOFICKÁ FAKULTA UP**

OLOMOUC 2011

Tento studijní text byl vypracován v rámci projektu FRVŠ č. 1820/2011
Úvod do studia klasické filologie.

Prologus – slovo úvodem

Projde-li průměrně vzdělaný člověk ulicemi kteréhokoliv středoevropského města staršího než tři století, jeho procházka se určitě neobejde bez setkání s latinou. Osloví ho latinské nápisy na sochách, památnících, morových sloupech, v kostelech či moderní názvy a reklamy utvořené na latinském slovním základě. Přečte-li si byť i pokleslejší článek v polobulvárním tisku, narazí v něm na desítky slov řeckého a latinského původu. Pustí-li se hlouběji do studia jakékoliv vědecké disciplíny, ať již z oboru humanitních či přírodních věd, jeho základním pracovním nástrojem se stane řecko-latinská terminologie či terminologie z řečtiny a latiny alespoň odvozená. V mnoha případech neunikne ani textům v latinském originále, bez jejichž porozumění se neobejde, ať již se bude zabývat právem, dějinami umění, botanikou či dějinami medicíny. Naše setkání s latinou v nejrůznějším balení nám ukazují, že tento jazyk je v naší západní civilizaci všudypřítomný – od počátku historie až po nejčerstvější současnost. Odlišné jsou pouze jeho role, které hrál v různých dobách na své dlouhé a unikátní cestě napříč dějinami. V tomto stručném studijním textu, který slouží jako studijní opora dvousemestrálního kursu Úvod do studia klasické filologie (KKF/UKF1, KKF/UKF2), vyučovaného na naší Katedře klasické filologie FF UP, se tedy pokusíme stručně projít jeho historickou cestu – nikoliv vývoj gramatiky, který je předmětem samostatného lingvistického boru historická mluvnice, ale spíše jeho rozvoj a proměny v kulturně-historických souvislostech nazíraný navíc ze stále důležitější sociolingvistické perspektivy. Další částí této studijní opory bude pojednání a připomenutím stále aktuálním odkazu klasických jazyků, totiž odborné terminologii, jejím vývoji a obecných principech její tvorby.

Latina v dějinách evropské kultury a společnosti

Živé dědictví mrtvého jazyka

Ačkoliv je latina (např. spolu se starou řečtinou, starou hebrejštinou či aramejštinou) řazena k tzv. mrtvým jazykům, tzn. jazykům, které už nepřísluší žádnému jazyku a nejsou aktivně užívány v mluvené ani psané podobě, její odkaz žije nejen v románských jazycích, které se přímo z ní vyvinuly, nýbrž i ve slovních výpůjčkách mnoha jazyků dalších, stejně jako v terminologii většiny přírodních i společenských věd. Znalost latiny nám však poskytuje nejen pragmatickou oporu pro zvládnutí řady praktických oborů a disciplín lidské činnosti, ale přibližuje nás i k duchovnímu dědictví a kořenům naší západní kultury. Právě v latině vznikala už od antiky významná díla krásné literatury i vědy stejně jako zákoníky, z nichž dosud vychází naše právní vědomí. Latinské nápisy, kroniky, stejně jako politické a administrativní dokumenty přispívají k zachování kulturní kontinuity a naší historické paměti. V latině byla vytvořena vrcholná díla evropské teologie a filozofie, po dlouhá staletí byla latina univerzálním jazykem západní římsko-katolické církve. Porozumění latině nám umožňuje pochopení naší přítomnosti i minulosti. Aby se nám toho porozumění dostalo v širším kontextu kultury, která latinu utvářela, vydejme se na krátkou procházku dějinami od jejich počátků až do současnosti.

Vznik latiny

Spolu s některými dalšími jazyky staré Itálie (např. oskičtina a umberština) tvoří latina samostatnou větev indoevropských jazyků. Z ostatních větví indoevropských jazyků má latina gramaticky i lexikálně nejbliže k jazykům keltským a ke staré řečtině, s níž ji spojuje vliv tzv. středomořského jazykového substrátu, zvláštní vrstvy předindoevropské slovní zásoby, převzaté jak do latiny, tak do staré řečtiny (srovnej řecké *rhodon* – lat. *rosa* = růže, lat. *oliva*, řecké *elaia* = oliva atd.). Latina se konstituovala na nevelkém území starověkého Latia (oblasti dnešního Říma a jeho širšího okolí na dolním toku Tiberu) pod přímým vlivem celé řady dalších indoevropských a neindoevropských jazyků. Na rozdíl od kulturně, etnicky i jazykově poměrně jednotného Řecka představovala Itálie v té době velmi pestrou etnickou, civilizační i politickou mozaiku společností nalézajících se na odlišném stupni vývoje. Tomu odpovídala i jazyková pestrost, ba až naprostá roztržičnost. Jazyky staré Itálie zapůsobily zejména na slovní zásobu latiny. Z osko-umberských jazyků přejala latina např. substantivum *lupus* (= vlk) a adjektivum *rufus* (= rudý, rezavý, ryšavý). Keltské jazyky obohatily latinu zejména o vojenskou a technickou terminologii (*raeda* = kolo) a pojmenování „vozového parku“ (*carrus* = čtyřkolový vozík, srovnej dále české kára, anglické car). Z dalších indoevropských jazyků ovlivňovala latinu zejména messapština. Z neindoevropských jazyků zapůsobila na latinu v samotných jejích počátcích zejména etruština, jazyk mnoha záhadami dodnes opředěného národa Etrusků, kteří vytvořili první vyspělou městskou civilizaci na italské půdě. Jazykový vliv etruštiny souvisel s celkovým vlivem etruské civilizace na římskou společnost. Etruskové velmi obohatili utvářející se římskou civilizaci v její dimenzi materiální (stavitelství – oblouk, klenba, inženýrské stavby – vodovody, kanalizace, zavlažovací a meliorační stavby, mosty, tunely, silnice, urbanismus) i duchovní (náboženství, mytologie, výtvarné umění, věštecké praktiky). Vliv Etrusků se projevil i v rovině jazykové: etruská abeceda (vytvořená na základě západní verze řecké alfabety) se stala základem latinky stejně jako písmo několika desítek dochovaných osko-umberských nápisů. Rovněž tak v latině zdomácněla některá etruská obecná i vlastní (zejména osobní a místní) jména (např. *lanterna* = lucerna, *histrio* = herec, *haruspex* = věstec věstící z vnitřností obětovaných zvířat). Ostatně samotné město Řím se rozvíjelo jako etruská kolonie a někteří z jeho legendárních sedmi králů byli s největší pravděpodobností jakýmsi etruskými guvernéry. Horní vrstvu jeho obyvatel tvořili z největší části rovněž Etruskové, kteří tak přispívali k jeho civilizačnímu rozvoji.

Samotné označení latiny (*lingua Latina*) souvisí s názvem kmene Latinů, žijícího v Latii. Nejstarší písemné doklady latiny (respektive její protohistorické formy) pocházejí již z 8.stol. př.Kr. Z 6.stol. po Kr. pak pocházejí známé epigrafické památky, tzv. nápis na Foru a dodnes diskutovaný nápis na sponě z Praeneste (dnešní Palestrina). Po roce 510 př.Kr. (který nepředstavuje pouze odstranění monarchie a její nahrazení republikánskou formou vlády, nýbrž i odstranění etruské vlády v Římě) nastává zlom v etrusko-římských vztazích a vojensko-politická expanze Římanů do celé Itálie i západního Středomoří. S vyhnáním Etrusků ovšem dochází paradoxně k dočasnému kulturnímu úpadku, který se paradoxně projevuje i poklesem počtu latinských nápisů. S rostoucí politickou mocí Říma ovšem význam latiny nakonec vzrůstá. Římskou vojenskou expanzi doprovází i šíření latiny, která se tak stává významným činitelem romanizace, tj. politického, jazykového i kulturního přizpůsobení se podmaněných etnik římské civilizaci. Romanizaci postupně podléhá veškeré osko-umberské, sabinské, etruské obyvatelstvo Itálie, Keltové žijící v severní Itálii a Galii, keltsko-iberské obyvatelstvo Iberského poloostrova stejně jako Illyrové na Balkáně. Přijímání latiny a římského životního způsobu později korunované získáváním římského občanství se

ovšem nedálo násilně, ale naopak představovalo pragmatický a dobrovolný postoj, který podmaněným obyvatelům umožňoval společenský vzestup v rámci římského impéria. Přitažlivost římské civilizace je srovnatelná s kulturní přitažlivostí Ameriky v moderní době a tím, jak probíhá amerikanizace některých částí dnešního světa. Pozoruhodným dokladem intenzity a hloubky romanizace je vznik rumunštiny. Římská provincie Dákie (Dacia) nalézající se na území dnešního Rumunska byla jedním z posledních území, které Římané ke své říši připojili (na poč. 2. stol. po Kr.) a prvním, jehož se vzdali pod tlakem germánských a sarmatských kmenů (4.stol.). Pouhá dvě století římské přítomnosti však stačila k tomu, aby zde latina zapustila kořeny a stala se základem románského jazyka, který přežil všechny dramatické dějinné zvraty této oblasti včetně dlouhých období bez vázanosti na pevný etnický vymezený státní útvar, jakož i silnou konkurenci jazyků slovanských.

Ve stejném roce 146 př. Kr., kdy Římané dobývají Kartágo, padne do rukou římských vojsk i poslední bašta řeckého odporu proti novým pánům světa, řecké město Korint. Setkání římské kultury s kulturou řeckou (které ovšem začalo již dávno před uvedeným datem) mělo na římskou civilizaci ještě dalekosáhlejší dopad než kontakt s Etrusky na samotném jejím počátku. Římané přejali od Řeků již vypracované filozofické nauky, přírodní vědy, literární žánry, které založily tradici evropské literatury, náboženství, stejně jako antropocentrický pohled na svět a kosmopolitní životní styl. Teprve setkání Římanů s vyspělou řeckou kulturou přispívá ke vzniku univerzální antické civilizace, jež se tak spolu s židovstvím a křesťanstvím stává jedním ze tří živých kořenů pozdější evropské kultury. Nesmírný vliv řecké kultury na římskou společnost výstižně vystihuje následující verš římského básníka Horatia: „*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latia*“ – „Poražené Řecko přemohlo divokého vítěze a přineslo kulturu do drsného Latia.“ Významná role, kterou hrála řečtina v duchovním světě Římanů, se projevila i v jejich jazyce. Strohá a lexikálně chudá latina byla po větší část svého vývoje obohacována řeckou slovní zásobou. Zatímco v nejstarších obdobích vývoje latiny byla přejímána především pojmenování konkrétních skutečností z oblasti řemesel a mořeplavby (např. ř. *ankyra* lat. *Ancora* = kotva), v období klasickém nastává prudký příliv slovní zásoby zejména z oblasti duchovní kultury. Okruhy těchto lexikálních výpůjček plně korespondují se sférami vlivu řecké kultury na římskou společnost, např. filozofie (ř. *filosofia* lat. *Philosophia* = filozofie), školství (ř. *scholé* lat. *Schola* = škola), literatury a divadla (ř. *skéné* > lat. *scaena*), přírodních věd (ř. *geómetria* > lat. *geometria*). Jak vidíme z uvedených příkladů, mnohé z uvedených výpůjček se prostřednictvím latiny rozšířily dále do soudobých evropských jazyků. Kontakt obou jazyků ještě posílila skutečnost, že řečtina plnila ve starém Římě roli mezinárodního intelektuálního jazyka (srovnatelnou s postavením latiny ve středověku či angličtiny v naší době) a zároveň úlohu určitého „salonního jazyka“ římské společenské a intelektuální elity srovnatelnou s postavením francouzštiny v evropské kultuře a společnosti 19.stol. Velká část římských vzdělavců a politiků Catonem Starším a Ciceronem počínaje a Markem Aureliem a Juliánem Apostatou konče byla bilingvní, neboť řečtina tvořila v Římě základ jakéhokoliv vyššího vzdělání. Některé z uvedených osobností v řečtině dokonce psaly svá literární díla. K prohlubování kontaktů mezi řeckým a latinským světem přispívaly vedle obchodu a migrací i obliba řeckého vzdělání v Římě. Řada vysoce postavených rodin měla řecké domácí učitele, vysoce postavení Římané odcházeli studovat do Řecka (filozofii do Athén, řečnictví na Rhodos). Navzdory politické hegemonii Říma si ve východní části římské říše (tzn. ve vlastním Řecku a v helenizovaných oblastech Egypta, Malé Asie a Předního východu) udržela řečtina své postavení v kultuře i státní správě. Právě toto výlučné postavení řečtiny v rámci jazykově poměrně jednotného impéria přispělo k zachování kulturní

kontinuity řecké kultury v Byzantské říši a jejímu pozdějšímu vlivu u pravoslavných národů jižní a jihovýchodní Evropy. Lze bez nadsázky říci, že jazyková hranice mezi latinou a řečtinou se stala základem rozdělení evropské kultury na západní římsko-latinskou a východní pravoslavnou.

Z chronologického a vývojového hlediska se nejstarší epocha ve vývoji latiny (po již zmíněném období protihistorickém, které je pro naprostý nedostatek souvislejších textů jen velmi obtížně zmapovatelné), označuje jako období archaické. (6.-2.stol.př.Kr.). Pro archaickou latinu jsou charakteristické jazyková nejednotnost, rozkolísanost gramatické normy i poměrně prudký hláskoslovný vývoj. Z této doby jsou ovšem již doloženy souvislejší texty nejrůznějšího charakteru – nápisy (např. známé usnesení senátu proti Bakchanáliím – *Senatus consultum de Bacchanalibus*), právní dokumenty (zákony dvanácti desek), literární tvorba (Plantovy a Terentiovy divadelní hry), Enniovy eposy, odborné spisy Catona Staršího. Významným mezníkem při utváření spisovné latiny bylo působení řeckého propuštěnce Livia Andronica, který do latiny přeložil Odysseu a několik řeckých tragédií. Toto utváření a tříbení spisovného jazyka pod vlivem řečtiny vedlo nakonec ke vzniku klasické latiny.

Klasická latina – literární jazyk starověkého Říma

(1.stol.př.Kr. – 1.stol.po Kr.)

Adjektivum klasický je odvozeno z latinského adjektiva *classicus* (= prvořadý, prvotřídní, později vytříbený, vynikající). Právě toto přízvisko vystihuje pohled, jímž vnímali klasickou latinu nejen její vlastní uživatelé, ale zejména pozdější generace evropských vzdělanců (především renesanční humanisté). Klasická latina byla považována za nedostižný vrchol jazykového vývoje a stala se konzervativní stylistickou i gramatickou normou pro výuku latiny až do naší současnosti, k níž se vztahovala většina jejích uživatelů, učitelů i komentátorů. Normu klasické latiny utvářejí zejména řeči a filozofické spisy Marca Tullia Cicerona, historiografické dílo Gaia Julia Caesara a Tita Livia a poezie Publia Vergilia Marona, Quinta Horatia Flacca a Publia Ovidia Nasona. Pro klasickou latinu jsou charakteristické jazyková hutnost a sevřenost výrazu (jejímž projevem je zejména hojné užívání syntaktických vazeb akuzativu a nominativu s infinitivem, ablativu absolutního, participií, gerundia i gerundiva), propracovaný systém syntaxe a prostředků k vyjádření větné závislosti. V poezii klasické latiny ustupuje předpokládaná původní prozodie přízvučná pod řeckým vlivem časomíře, vedle velmi rozšířených metrických útvarů (daktylský hexamet, elegické distichon) obohacují někteří autoři římskou poezii ještě o metra a strofické útvary daleko složitější, většinou řecké proveniencí (např. Horatius). Pro latinu klasického období je příznačný prudký vzestup počtu řeckých výpůjček plnicích funkcí odborných výrazů i jazykových ozdob. Na druhé straně snaha o vědomou kultivaci jazyka dává tehdy poprvé v římském prostředí zaznít určitým puristickým tendencím. Jejich projevem byl např. Ciceronův poměrně úspěšný pokus o vytvoření původní latinské filozofické terminologie (např. pojmy *qualitas*, *quantitas*, *essentia* vytvořené překladem řeckých předloh). Při studiu latiny je ovšem třeba mít stále na paměti, že klasická latina nepředstavuje jedinou formu jazyka tehdejší římské společnosti, nýbrž pouze jakousi viditelnou špičku ledovce, utvářeného daleko rozmanitějšími a v každodenní komunikaci běžných uživatelů nepochybně rozšířenějšími jazykovými útvary. Právě tak jako soudobá čeština a ostatně jakýkoliv živý jazyk je rozvrstvena na jazyk spisovný, jazyk hovorový (obecná čeština) a různé dialekty, slangy a profesní mluvy, vynikala i starověká latina daleka složitější strukturou, než se nám pod vlivem zachovaných písemných památek jeví.

Vulgární latina – jazyk “římské ulice“

Zatímco klasická latina představovala spisovný jazyk literatury, právních výnosů a administrativních dokumentů, v běžném dorozumívání širokých vrstev římského a romanizovaného provinciálního obyvatelstva převažovala tzv. latina vulgární (termín odvozen od lat. substantiva *vulgus* = lid). Tato mluvená, lidová forma latiny se rozvíjela ve všech obdobích vývoje latiny ve starověku a rozhodně nepředstavovala, jak se někdy mylně soudí, pouze úpadkové období latiny klasické. Vzhledem k tomu, že se jednalo o hovorový jazyk, je jeho dosavadní poznání neúplné, odkázané převážně na skromné přímé i nepřímé doklady. Z nich mají největší význam některé dialogické pasáže Plautových her (v nichž vulgární latina slouží k sociálnímu odstínění a zařazení některých jednajících postav), pompejské nápisy (zejména nápisy volební, erotické, hanopisy), jakož i jazykové brusy srovnávající požadovanou „klasickou normu“ s prohřešky proti ní (např. známý *Appendix Probi* z 3.stol. po Kr.). Souvislejší texty pocházejí pak až ze 4. a 5. stol. po Kr. (lékařské a veterinární příručky, kuchařské knihy, cestopisy – např. hojně citované *Peregrinatio Aetheraie* – cestopis galské jeptišky ze 4.stol., která v něm deníkovou formou popsala své zážitky z poutní cesty do Svaté země). Vulgární latina se prosadila zejména v západních a jižních římských provinciích prostřednictvím římských legionářů, správních úředníků a obchodníků, kde se stala základem pozdějších románských jazyků. Tento vývoj od vulgární latiny k románským jazykům probíhal v dlouhém časovém období 4. – 10. stol. po Kr. Jeho výrazným spouštěcím mechanismem byl rozpad západořímské říše a kolaps celé antické civilizace založené na vysoké gramotnosti, kvalitním a široce dostupném školském systému, vysoce efektivní centralizované administrativě, v podstatě vysoce moderních formách komunikace a vysoké mobilitě obyvatelstva. Pod „pokličkou“ klasické latiny zřejmě již částečně do regionálních dialektů rozrůzněná vulgární latina začala poté žít vlastním životem a v důsledku politické izolace nově vzniklých „barbarských států“ se štěpit na jednotlivé jazyky. Tak došlo k rozkladu jazykové i politické jednoty západu, zrodu raně středověkých států a v jejich rámci i národů s vlastními jazyky. Nejstarší texty, které svým charakterem mají již blíže k románským jazykům než původní latině, se objevují v 10.století paralelně ve více oblastech Evropy od Španělska až po Itálii.

Vulgární latina se vyznačovala značně rozkolísanou skladbou i tvaroslovím. Docházelo v ní k postupnému rozkladu deklinace substantiv, omezování počtu pádů (což se v románských jazycích projevilo naprostým zánikem pádového systému). Měnila se funkce a význam zájmen, z nichž se např. ukazovací *ille, illa, illud* – onen) stalo ve většině románských jazyků základem určitého členu (srovnej francouzské *le, la*, italské *il, la*, španělské *el, la*). Slovní zásoba se vyznačovala velkou rozmanitostí a nalézáme v ní výpůjčky z řečtiny a později i germánských jazyků. Jejím nápadným rysem je vysoká míra expresivity. Právě působením vulgární latiny ve vývoji latiny směrem k románským jazykům se uplatnily většinou ty expresivnější lexikální formy (srovnej následující slova - kůň: lat. *equus* – vulg.lat. *caballus* > franc. *chevalle*, španělské *caballo*, italské *cavallo*; náměstí: lat. *forum* – vulg.lat. *platea* > francouzské *place*, španělské *plaza*, italské *piazza*). Poměrně dramatickým vývojem procházelo i hláskosloví. Pro vulgární latinu je charakteristické zdvojování souhlásek (které se promítlo např. do italštiny), zjednodušování (monoftongizace) latinských dvojhásek *-ae-*, *-oe-*, stejně jako palatalizace (měkčení) latinského *-k-*. Poslední dvě z uvedených změn se projevíly ve středověké výslovnosti latiny, naproti tomu monoftongizace *au o* zůstala omezena pouze na hovorový jazyk. Vulgární latina zároveň zprostředkovala

některá slova do germánských jazyků (srovnej např. lat. *cella* > německé *Keller* = sklep, lat. *Caesar* > německé *Kaiser* = císař, lat. *pavo* > německé *Pfau* = páv).

Vulgární latina se stala nejen vývojovou základnou románských jazyků, ale zároveň jedním ze stavebních kamenů latiny středověké. Dalším z těchto kamenů pak byla latina křesťanská – jazyk křesťanského náboženství a západní církve, který pro jeho rozšíření a stylistickou i lexikální specifika vymezujeme jako specifický samostatný útvar a zvláštní etapu ve vývoji latiny.

Křesťanská latina – pouto mezi antikou a středověkem

(2. – 6.stol. po Kr.)

Ačkoliv křesťanské náboženství se zrodilo v tehdy již převážně helenizované Palestině a jeho kanonické texty (Nový zákon) byly zapsány v řečtině (u některých evangelií se hypoteticky předpokládá i starší aramejská verze), při svém šíření na západ se již záhy křesťanství obrátilo i k latině. Jedině v ní totiž mohlo promlouvat k širokým lidovým vrstvám západní části římské říše, které hovořily pouze latinsky. Již ve 2. stol. se latina v Římě uplatnila jako liturgický jazyk, z téhož století pak pocházejí první dva překlady Bible do latiny (tzv. versio Afra a versio Itala). Tyto texty, které vznikly ve dvou nejvýznamnějších kulturních centrech západní části říše (totiž v Itálii a severní Africe), máme doloženy jen částečně prostřednictvím citací v dílech pozdějších církevních autorů. První v úplnosti dochovaný a zároveň nejvýznamnější biblický překlad do latiny představuje tzv. versio Vulgata (označení je až pozdější), kterou pořídil na přelomu 4. a 5. stol. Hieronymus (sv. Jeroným), jeden z nejvýznamnějších křesťanských otců latinského Západu, spojující ve své osobě vytrýbeného římského intelektuála, obratného rétora i křesťanského mystika. Vulgáta se stala kanonickým textem Bible v západní římské církvi na celých bezmála 1000 let. V křesťanském prostředí se latina uplatnila nejen jako jazyk patristické literatury teologické a filozofické (sv. Jeroným, sv. Augustin), ale zároveň jako jazyk liturgie (spolu s řečtinou a hebrejštinou) a církevní správy. Právě církev a její organizační struktury (papežství, biskupství, kláštery) představovaly jedinou instituci, která bez úhony přečkala zánik západořímské říše a celkový kolaps antické civilizace. Díky této skutečnosti se právě křesťanská církev stala nositelkou kontinuity mezi odcházející antickou kulturou a nastupujícím středověkem, garantem evropské civilizační jednoty. V chaosu doby stěhování národů představovaly křesťanské kláštery nejen jakousi oázu ekonomické stability a centra sociální péče, ale zároveň útočiště antické vzdělanosti. V kláštrech se horlivě opisovala díla antických autorů (právě z doby 5. a 6. století máme dodnes dochováno velké množství rukopisů s texty těchto děl) a udržovala znalost latiny na slušné úrovni. Skutečnost, že vládcově prvních raně středověkých států, které se zrodily na troskách západořímské říše (království Ostrogótů v severní Itálii, Vizigótské království ve Španělsku a Francká říše) přijali křesťanství za státní náboženství, vedla k uchování latiny a základních hodnot s ní spojené kultury. S postupující christianizací v 6. až 10. stol. se tato latinská kultura rozšířila do větší části Evropy (Irsko, Německo, Rakousko, Uhry, Polsko, Čechy).

Z hlediska gramatického je křesťanská latina zcela poplatná jazykovému vývoji své doby, tzn. spojuje v sobě prvky latiny klasické s určitou tendencí k hovorovým prvkům latiny vulgární, projevující se v některých jejích textech (zde ovšem existují propastné rozdíly mezi jednotlivými autory, její stylistické spektrum je mimořádně široké). K výlučnosti a jednotnému charakteru křesťanské latiny přispívá však především její slovní zásoba, zvláště pak silná terminologická vrstva označující pojmy z křesťanské teologie a církevní realie. Tato vrstva čerpá z několika zdrojů. První z nich je tvořena

vypůjčkami původu hebrejského a zejména řeckého (ř. *episkopos* > lat. *episcopus* = biskup, ř. *ekkklesia* > lat. *ecclesia* = církev, chrám). Druhou vrstvou této terminologie potom tvoří původní klasická latinská slova, která v křesťanském myšlenkovém kontextu nabyly nového významu (např. kl. lat. *fides* = důvěra, věrnost > kř. lat. *fides* = víra, klas. lat. *virtus* = ctnost > kř. lat. *virtus* = zázrak).

Středověká latina – mezinárodní jazyk západu

(6. – 14./15. stol.)

Kontinuita latinské kultury, která překonala „temná staletí“ mezi antikou a středověkem, našla svůj výraz v konstituování středověké latiny, univerzálního mezinárodního jazyka západní a střední Evropy. Tento jazykový útvar v podstatě navázal na klasickou latinu, tvořivě ji však rozvíjel obohacováním o prvky latiny vulgární a křesťanské. Ve středověku se latina stala poutem kulturní jednoty Evropy a jako jazyk západní, římskokatolické církve i symbolem její jednoty duchovní. Jazyková hranice rozšíření latiny ve středověku a raném novověku zcela koresponduje s rozšířením vlivu římské církve a západní kultury. Byla to právě tradice latinské vzdělanosti, která ve středověké Evropě udržovala vědomí sounáležitosti a příslušnosti k společnému antickému dědictví. Toto vědomí našlo svůj výraz i na úrovni praktické politiky ve snaze o obnovení tradice římské říše (nejdříve v karolinské epoše a později v podobě Svaté říše římské národa německého). Toto politické *translatio imperii* bylo doprovázeno i neustálými snahami o návrat k zpřetrhaným tradicím antické kultury. Cesta k jednotě středověké Evropy však zdaleka nebyla jednoduchá a přímočará ani na úrovni politické, ani na úrovni jazykové a kulturní. Jazyková situace po zániku západořímské říše byla nesmírně komplikovaná: zatímco v kláštrech a jejich školách se udržovala znalost normy klasické a křesťanské latiny, obecný lid mluvil latinou vulgární, která se stále více blížila vznikajícím románským jazykům. K tomu přistupoval ještě vliv mateřských jazyků germánských, keltských a později i slovanských v těch částech Evropy, které se nalézaly mimo teritorium někdejší římské říše. Jazyková rozkolísanost (projevující se např. v tzv. merovejské latině, jíž se psalo ve Francké říši spravované merovejskou dynastií (/jejími známými památkami jsou např. Fredegarova kronika a *Historia Francorum* Řehoře Turského), vedla k četným problémům a blokovala plynulý chod státní i církevní správy. Tyto ryze praktické problémy inspirovaly franckého krále (a od roku 800 i římského císaře) Karla Velikého k rozvinutí velkorysého vzdělávacího a kulturně obrodného hnutí, které vstoupilo do dějin pod označením karolinská renesance. Karel povolal na svůj dvůr nejlepší učence z celé tehdejší Evropy (Alcuin z Yorku, Petr z Pisy) a využil jejich tvořivých sil k obnově latinského školství v celé Francké říši, později pak i k zakládání klášterů a knihoven. Plodem jejich úsilí nebyl jen vznik nových literárních děl, ale zároveň návrat k antickým tradicím, množství opisů polozapomenutých antických děl a mimo jiné i vytvoření karolinské minuskule, která obohatila dnešní podobu latinky. Karolinská renesance spolu s pozdější renesancí ottonskou (datovanou do období kolem roku 960 na dvůr německého císaře Oty I.) přispěla k obnově latiny a jejímu posílení v úloze mezinárodního jazyka. V té době latina už nebyla národním jazykem žádného etnika, nýbrž nadnárodním komunikačním prostředkem vzdělaných elit celé Evropy. Pro tuto svou jedinečnou úlohu, jaké ještě nikdy předtím a již nikdy potom nebylo dosaženo, je někdy nazývána „esperantem středověku“.

V evropské společnosti středověku se latina uplatňovala v těchto funkcích:

1. liturgický jazyk římsko-katolické církve, jazyk církevní správy a administrativy
2. jazyk právních textů a státní správy raně středověkých států

3. jazyk mezinárodní politiky a diplomacie
4. vyučovací jazyk vyššího školství (univerzity)
5. mezinárodní komunikační jazyk vzdělanců a vědy
6. jazyk krásné i odborné literatury

Postavení středověké latiny výstižně charakterizuje americký vědec a zakladatel kybernetiky Norbert Wiener následujícími slovy: „Během středověku zůstávala latina různých kvalit, z nichž nejlepší byla docela dobře přijatelná vyjma pro pedanty, univerzálním jazykem kněžstva a vzdělanců v celé západní Evropě právě tak, jak arabština zůstala takovým univerzálním jazykem v mohamedánském světě dodnes. To, že si latina zachovala prestiž, bylo umožněno tím, že ti, kdo tím jazykem psali a mluvili, byli ochotní vypůjčovat si všechna slova, která byla nezbytná pro vedení diskusí o živých filozofických problémech doby, z jiných jazyků nebo je tvořili v latině samé.“ Ve středověké latině byla vytvořena řada vrcholných děl filozofie a teologie (např. *Summa theologie* sv. Tomáše Akvinského), poezie náboženské i světské (*Carmina Burana*).

Z hlediska jazykového pokračuje ve srovnání s pevnou normou klasické latiny jisté uvolnění syntaxe (ustálené syntaktické vazby jsou nahrazovány hojnějšími vedlejšími větami) i morfologie (posuny v užívání slovesných časů a stupňování adjektiv). Ve srovnání s klasickou latinou se její středověká forma vyznačuje změněnou výslovností podstatně proměněnou slovní zásobou. Ta je, podobně jako v případě latiny křesťanské, obohacována dvěma základními způsoby: přejímáním nových slov z živých evropských jazyků, zejména germánských a slovanských (např. *guerra* = válka, *berna* = daň), jednak významovými posuny původních slov klasických (kl. lat. *castra* = tábor > stř. lat. *castrum* = hrad, kl. lat. *princeps* = předák, vládce, panovník > stř. lat. *princeps* = kníže). Z jazykového hlediska nepředstavovala středověká latina zcela jednoduší jazykový útvar, nýbrž byla rozčleněna na jednotlivé lokální varianty nalézající se pod určitým vlivem v daném místě dominantních živých jazyků. Sama však tyto jazyky ovlivňovala v daleko hojnější míře. Navíc je nutno zmínit, že tyto rozdíly byly v podstatě nepatrné a připomínaly standardy soudobé angličtiny (americká angličtina, britská angličtina, australská angličtina). Jistým specifickým středověké latiny byla skutečnost, že šlo o jazyk sice živý, ale mezinárodní, který již pro někoho nebyl jazykem mateřským. To vedlo k určité „umělosti“ středověké latiny, která se tak nerozvíjela v přirozené každodenní komunikaci, ale čistě v akademickém prostředí, které ji obohacovalo o nová pojmenování pro pojmy související s vývojem společnosti, kultury a myšlení. Typickým odrazem těchto jevů je latinská terminologie scholastické filozofie, které by zřejmě antičtí filozofové jen stěží mohli rozumět.

Humanistická latina – pokus o návrat ke klasickému ideálu

(14./15. – 17. stol.)

Počínaje 14. stoletím se evropští (především itaští) humanisté (z těch nejvýznamnějších Francesco Petrarca, Giovanni Boccaccio) stále hlouběji a intenzivněji začínají obracet k původním pramenům antické, nejdříve zejména římské kultury. Setkání se znovuobjevenými původními antickými texty a jejich intenzivní studium, komentování, překládání a vydávání vede k postupnému odmítání středověkého názoru na svět, středověkého životního stylu a kultury obecně. Sám tehdy vzniklý výraz středověk (lat. *medium aevum*, *media aetas*) v sobě nese pejorativní odstín. Klasická antika se stává normou a ideálem v oblasti myšlení, umělecké tvorby i uspořádání společnosti. Souběh několika zásadních historických událostí, jako byly zámořské

plavby a objevy nových světadílů a kultur, vynález knihtisku a následné zpřístupnění psaného slova a vzdělání nesrovnatelně širším vrstvám lidí vedly k zásadní proměně společnosti, která se otevřela novým humanistickým myšlenkám. Ve své první fázi se humanismus rozvíjel spíše jako italské národní hnutí usilující o sjednocení tehdy politicky roztržštěné Itálie v duchu slavných tradic antického římského impéria (to nám výtečně odráží proslulá korespondence Francesca Petrarkey s Karlem IV.), později se však proměňuje ve výrazně nadnárodní a nadkonfesijní, lze říci až světoobčanský univerzalistický hnutí. Jedním z výrazných projevů rodícího se humanismu bylo i odmítnutí středověké latiny jako pokleslého, úpadkového jazyka a návrat k ciceronské latině klasického období. Tento anachronický návrat byl však ve skutečnosti nepochopením jazykového vývoje a vskutku „moderní“ funkce středověké latiny, která se pružně přizpůsobovala praktickým komunikačním potřebám své doby nejinak než angličtina v nové době. Ve svých důsledcích tento kult klasické latiny vedl k tomu, že z latinské literární tvorby a komunikace v latině se stala výlučná intelektuální hra, v níž už na rozdíl od minulosti nešlo primárně o obsah, nýbrž o formu. Názorně tuto situaci opět charakterizuje Norbert Wiener: „... lidé, kteří latině vyučovali, a lidé, kteří latiny používali, vytvářeli stále více oddělené skupiny, až posléze učitelé latiny se výhradně omezili jen na vyučování nejuhlaženějšího a nejméně používaného stylu ciceronské latiny.“ Latina se stáhla do intelektuálních salonů a v praktické denní komunikaci počaly převládat živé jazyky. Důsledky tohoto druhého „umrtvení latiny“ se však projeví až v následující epoše, humanismus sám byl ještě svrchovaně latinský. Na jedné straně působili klasicisté, vytvářející umná literární díla, básně, dedikace, nápisy, vybroušenou korespondenci, na straně druhé pak praktičtí uživatelé latiny z řad církevních kruhů, vysokých úředníků a především vědců. Většina významných vědeckých děl té doby vzniká zcela samozřejmě v latině, včetně např. převratných astronomických spisů Koperníkových a Keplerových.

Humanismus výrazně posílil i postavení a znalost staré řečtiny. Zatímco ve středověku znalost řečtiny v západní Evropě prudce a trvale klesala v důsledku izolace Byzance po církevním rozkolu, humanismus - zejména ve své druhé fázi - znamená renesanci řeckých studií. Impulsem k tomu byla emigrace většiny byzantských učenců po dobytí Konstantinopole Turky roku 1453 a jejich usazení na západě, zejména v Itálii (prvním centrem řeckých studií se stala známá platónská Akademie ve Florencii). Znovuobnovení znalosti staré řečtiny vedlo i k lexikálnímu obohacení tehdejší latiny, zejména v oblasti terminologie.

Pevné postavení si latina i nadále zachovala v katolické církvi, kde roku 1562 tridentský koncil potvrdil její závazné užívání v liturgii. Naproti tomu v procesu reformace vznikající protestantské církve demonstrovaly svůj rozchod s Římem i odklonem od latiny, a to jak v oblasti liturgie (kde ji nahradily živé národní jazyky), tak v oblasti církevní správy a při recepci biblického textu (nahrazení Vulgáty překlady z původních biblických jazyků, tj. hebrejštiny, aramejštiny, řečtiny). Biblické překlady, které vznikaly na půdě protestantských církví (např. Lutherův překlad Bible do němčiny či naše českobratrská Bible kralická) nebyly zdaleka prvními překlady Bible do národních jazyků, byly to však první překlady z původních textů a biblických jazyků. Všechny dřívější pokusy o převod Bible do národních jazyků (např. v Čechách už ve 14. stol.) byly nepřímé, založené na Vulgátě. Některé z těchto reformačních překladů s ohledem na svou literární kvalitu a zásadní význam v nábožensky zjištěné době měly silný význam i pro formování moderních národních jazyků.

Navzdory odklonu reformace od latiny paradoxně ovšem většina jejich nejvýraznějších představitelů (Martin Luther, Filip Melanchthon, Jan Blahoslav, Jan Amos Komenský) byli zároveň vynikajícími klasickými filology, kteří latinu sami nejen

hojně prakticky užívali, ale zároveň o ní i teoreticky uvažovali. V těchto úvahách zašel nejdále Jan Amos Komenský, který je nejen autorem několika didaktických textů věnovaných latině, ale zároveň v rámci svých pansofických a pacifistických snah snil o využití latiny v úloze celosvětového mezinárodního jazyka. Toto její využití ovšem považoval pouze za dočasné, do doby, než by byl vytvořen vsutku univerzální umělý jazyk, který by odpovídal potřebám a znalostem celého lidského společenství.

Jak humanistická touha po poznání antiky projevující se mnoha edicemi a překlady antické literatury, tak úsilí reformátorů dobrat se původního biblického textu přispěly k vypracování jemných filologických metod a ustavení klasické filologie jako samostatné a respektované vědy. Oba klasické jazyky – latina a stará řečtina – tak přestaly být pouhým prostředkem komunikace a staly se zároveň předmětem teoretického vědeckého studia.

Proměny latiny v novověku

(18. – 20. stol.)

Bouřlivá proměna západní civilizace, jaká se odehrála v rozmezí 18. – 20. století nemohla nezanechat své důsledky i na latině, jazyku, který po staletí utvářel její kontinuitu a dějinný vývoj. V 18. století ještě latina převládala ve vědě a na univerzitách (v latině např. vznikají vědecká díla Newtonova), v církevních kruzích i ve státní správě (např. v Uhrách až do čtyřicátých let 19. stol.). V mezinárodní diplomacii však latinu postupně, zejména pod vlivem velmocenského postavení Francie za vlády Ludvíka XIV., vytlačuje francouzština. Silnější pozice si latina pochopitelně udržuje v katolických zemích, kde se stává nástrojem protireformace a výrazem monopolního postavení římské církve. Zejména v těchto zemích v latině ještě vznikají literární díla, kázání, hrají se divadelní hry a latinskými citacemi, poezií a divadlem jsou dekorovány okázalé barokní slavnosti. Ve střední Evropě představuje barokní latina svébytný literární i lingvistický fenomén, vyznačující se osobitou stylistikou i gramatickými a lexikálními zvláštnostmi, pro něž je vedle klasicizujícího základu typické frekventované tvoření lexikálních neologismů, používání pompézních metafor a komplikovaných souvětí. Celkově exaltovaný styl barokní latiny (připomínající asijský styl antické rétoriky) je výrazem ducha barokní epochy projevujícího se ve všech uměleckých druzích. Vysokou úroveň znalostí latiny v barokní době podporuje jezuitské a piaristické školství, kde klasické jazyky a jejich důkladné zvládnutí představují větší část kurikula.

Význam latinského vzdělání na počátku novověku je ovšem nedožrýný. V době humanismu a renesance vygenerovaný kánon školních klasických autorů se stává základem vzdělání jak v katolických, tak protestantských zemích nábožensky nesmiřitelně rozdělené Evropy a vytváří tak kontinuitu humanistických hodnot, které přes všechny propasti dobové netolerance sjednocují evropskou kulturu a připravují tak základ pro zrod moderní liberální společnosti.

S postupující modernizací společnosti se ovšem postavení latiny v 19. století zásadně mění. Modernizace společnosti si vynucuje potřebu vzdělání jiného typu, než je to klasické, a navíc nastupující emancipace národů a národních států vede k jednoznačné preferenci národních jazyků ve většině oborů lidské činnosti.

Latina už není používána jako prostředek aktivního dorozumívání, nýbrž (spolu se starou řečtinou) jako zdroj tvorby odborné technické a vědecké terminologie. Právě řecko-latinský základ zajišťuje této terminologii její obecnou srozumitelnost a mezinárodní dosah (zpočátku v rámci euro-americké kultury, později v rámci celého dnes globalizovaného světa), nezbytný pro šíření vědeckých informací. Tato

terminologie používá buď původních řeckých a latinských slov (např. terminologie anatomická, botanická, zoologická) a nebo uměle vytváří nová slova na základě řeckých a latinských kořenů (např. *automobil*, *psychotherapie*, *kybernetika*). Základy vědecké terminologie známe již z antiky, výrazně k jejímu rozvoji přispěl humanismus, ale s její formální i obsahovou systematizací se setkáváme až v 18.stol. V přírodních vědách zosobňuje tyto snahy švédský botanik Carl Linné, který založil systematiku biologických druhů opírající se o propracovanou řecko-latinskou nomenklaturu. Na podobném principu jako terminologie věd se v 19. a 20. století rozvíjí stále početnější vrstva internacionalismů, tj.slov utvořených většinou na řecko-latinském základě (případně na bázi angličtiny či francouzštiny), která se s rozvojem vědy, techniky, publicistiky, výměnou informací a celkovou globalizací šíří do většiny světových jazyků (např.právě citovaná slova *technika*, *globalizace*, *informace*). Prosazují se zejména v jazyce obchodu, politiky a žurnalistiky.

Zejména v 19. stol. a první polovině 20.stol. zaujímaly oba klasické jazyky důležité postavení v rámci tehdejšího systému středoškolského vzdělání. Pedagogické ideje prosazující klasické jazyky vycházely z idejí novohumanismu, hlásícího se v 18.stol. k etickému i estetickému odkazu klasické antiky. Klasická gymnázia v podobě, do jaké se vyvinula v Anglii, Německu či Rakousku-Uhersku představovala ve své době jeden z nejlepších a nejúčinnějších modelů vzdělávání. Cílem studia obou jazyků nebyla jen znalost gramatiky příslušných kulturních reálií, nýbrž zároveň rozvoj logického myšlení a mravní výchova zakotvená v humanistické antické tradici, v níž se vzhlížela tehdy se rodící měšťanská společnost. Současně však v některých společnostech, např. v Německu autoritářské wilhelmovské éry, docházelo k zneužívání tohoto modelu vzdělání k nacionálním a přehnaně státotvorným cílům.

Na sklonku 19.století se latina spolu s řečtinou rovněž stala základem pro tvorbu umělých plánových mezinárodních jazyků (esperanto, ido). Současně si latina prakticky až do současnosti zachovává určitou společenskou ceremoniální roli na akademické půdě (diplomy, promoční obřady, akademické slavnosti). Např. na Oxfordské univerzitě probíhá až do současnosti celý promoční obřad v latině, Palackého univerzita v latině vydává diplomy svým čestným doktorům, Karlova univerzita v latině vydává naprostou většinu diplomů pro absolventy všech typů studia.

20. století znamenalo další pokles role latiny v moderní společnosti. V pozici mezinárodního jazyka ji již definitivně vystřídala v 19. stol. francouzština a ve 20. stol. angličtina. V důsledku dějinných zvratů 20.stol. a výrazně technické a ekonomické orientace soudobé civilizace poklesl i zájem o klasické jazyky, od poloviny 60.let je na základě usnesení II. vatikánského koncilu i v katolické liturgii latina doplněna (a v praxi v podstatě nahrazována) živými národními jazyky. Mnozí příznivci latiny se však odmítají s tímto stavem smířit a pěstují různé aktivity směřující k propagaci a oživení latiny. Jím bude věnováno poslední zastavení naší historické procházky.

Novolatinské hnutí – hravý pokus o obnovu latiny?

(20. – 21.stol. - ?)

Již od počátku 20. stol. se v západní Evropě rozvíjí tzv. neolatinistické (novolatinské) hnutí, jehož cílem je obnova latiny jako živého prostředku jazykové komunikace v rámci evropské kultury a zároveň oživení kulturních a literárních tradic (zejména antických a humanistických), jež jsou s latinou spojeny. Aktivity tohoto hnutí vynikají značnou mnohostranností a rozvíjejí se v několika směrech:

- Od počátku 20. stol. jsou zakládány různé společnosti pro podporu živé latiny (např. od roku 1905 *Unione pro Latino internationale* v Itálii). Z nich je dnes

nejvýznamnější *Societas Latina*, založená r.1978 při univerzitě v Saarbruckenu, která vyvíjí pozoruhodnou ediční činnost, a vatikánská nadace *Latinitas*.

- Evropští neolatinisté si vyměňují své zkušenosti na různých mezinárodních kongresech a seminářích. Mezníkem v historii novolatinského hnutí byl kongres živé latiny, který se konal roku 1956 ve francouzském Avignonu a zahájil dlouhou řadu dalších podobných akcí. Velké oblibě se rovněž těší „latinské prázdniny“ (*feriae Latinae*), jakési letní školy latinského jazyka a kultury, pořádané v mnoha zemích Evropy (Francie, Itálie, Belgie, Německo, Švýcarsko, Česká republika), Maďarsko, Polsko).
- S živou latinou jsou rovněž spojeny různé kulturní (zejména divadelní a hudební) festivaly, tzv. latinské hry (*ludi Latini*), na nichž je často na vysoké umělecké úrovni představována tradiční kultura antiky, středověku, humanismu, jakož i moderní happeningy inspirované latinskými tradicemi. Nejvýznamnější z těchto her se v posledních desetiletích konaly v Augsburgu, Freisingu a Mnichově.
- Nejúčinnějším prostředkem šíření živé latiny je publikační a ediční činnost. Neolatinisté překládají do latiny literární díla různých evropských literatur a sami se pokoušejí o vlastní literární tvorbu. V Evropě vycházejí nejrozličnější novolatinské časopisy (např. *Melissa* a *M.A.S.* ve Francii, *Vox Latina* v Německu). Studentům jsou určeny časopisy *Iuvenis* a *Adolescens*. Podpoře původní latinské tvorby jsou věnovány literární soutěže *Certamen Vaticanum* a *Certamen Capitolinum*. Finský rozhlas dokonce má vyhrazen značný prostor pro vysílání v latině, jehož záznam je dostupný i na internetu.

Novolatinské hnutí je však provázeno mnoha nejasnými a nezodpovězenými otázkami. Nejednotnost panuje nejen v otázkách výslovnosti (zatímco část novolatinistů prosazuje původní klasickou výslovnost latiny, označovanou dnes jako výslovnost restituovaná, (*pronuntiatio restituta*), jiní zůstávají věrní tradiční výslovnosti středověké. Předmětem odlišných pohledů a názorů je i slovní zásoba a styl. Zatímco klasicisté se stále až s úzkostlivou přesností přidržují norem ciceronské latiny, modernisté prosazují vytváření neologismů a větší stylistickou volnost a pružnost. Vzhledem k prudkému nárůstu nových pojmenování z oblasti techniky, společenských reálií a politiky a životního stylu, s nímž chce pochopitelně živá latina držet krok (lze říci, že schopnost latiny aktivně komunikovat o aktuálních tématech doby na stejné úrovni jako živé jazyky je jedním z hlavních důvodů jejího pěstování v aktivní formě), se bez takových pojmů pochopitelně neobejdeme (např. *autoraeda* = automobil, *machina computatoria* = počítač, *ferrivia* = železnice, *interrete* = internet). Nejednotné názory panují i v otázce vlastního smyslu a směřování novolatinského hnutí. Zatímco jedni v něm vidí pouhou nezávaznou kulturní a jazykovou hru (srovnatelnou např. s esperantským hnutím či intelektuálními zábavami karolinských a renesančních učenců), druzí vyzvedají kulturní význam aktivního oživení latiny – obnovu humanistických tradic evropské civilizace. Někteří militantní neolatinisté potom prosazují latinu jako mezinárodní jazyk Evropské unie či jediný liturgický jazyk katolické církve. Třebaže tyto konzervativní a v podstatě anachronické utopie stavějí novolatinské hnutí do poněkud úsměvné podoby, jeho význam pro udržování znalosti latiny, evropského kulturního povědomí stejně jako mezinárodního dorozumění je značný. Ať již budou osudy a cesty latiny v budoucnosti jakékoliv, hodnota podobných snah a setkávání spočívá už v samotném sblížení a vzájemném poznávání jednotlivých evropských národů, sdílejících společné kořeny a duchovní dědictví. A třebaže globální latinou moderního světa je angličtina, latina si

svůj praktický i kulturní význam udržuje i ve 21.stol., stejně jako si jej v mimoevropských kulturních okruzích udržují např. klasická arabština a sanskrt.

Latina v českém prostředí

Poprvé latina proniká na naše území (pokud neuvažujeme přítomnost římských legionářů na jižní a střední Moravě ve 2. stol. po Kr.) s křesťanskými iro-skotskými, italskými, franskými a německými misiiemi v 8. – 9. stol. Na Velké Moravě a v raně přemyslovských Čechách po určitý čas koexistovala latinská kultura paralelně s kulturou staroslověnskou. Třebaže toto soužití zdaleka nebylo bezkonfliktní, Čechy se tak (spolu s Chorvatskem) nacházely v unikátní pozici kulturně pluralitního prostoru, křížovky mezi latinským Západem a řeckým Východem. Avšak definitivní vypuzení staroslověnských mnichů ze Sázavského kláštera roku 1097 motivované averzí vůči Byzanci po církevním rozkolu znamená jednostranné vítězství latinské vzdělanosti a definitivní příklon našich zemí k západní kultuře. Z nejstarších dob pocházejí doklady o existenci latinské školy na Budči, v níž – podle první staroslověnské legendy o sv.Václavu – se učil latině i kníže sv.Václav. V našich zemích vrcholí latinská kultura ve 12. a 13. století, kdy v latině vznikají právní dokumenty i literatura. (legendy, Kosmova *Chronica Boemorum*). Od 14.stol. je latina postupně ve státní správě i literatuře doplňována živými zemskými jazyky češtinou a němčinou. Jak v době Karlově, tak renesančním humanismu i pobělohorské barokní kultuře se tak v naší kultuře a literatuře paralelně projevuje proud latinský, český a německý.

Díky své dominanci měla latina značný vliv na slovní zásobu, syntax i stylistiku staré češtiny. Literární forma staré češtiny se přímo utvářela pod latinským vlivem. V oblasti syntaxe se v češtině působením latiny rozvíjela vazba akuzativu s infinitivem, vazba dvojího akuzativu a opisné pasivum. Četné jsou rovněž nejrůznější kalky utvořené podle latinských slovních modelů (např. *miser cordia* > milosrdenství). Nejvýrazněji a nejtrvaleji se však vliv latiny projevil v české slovní zásobě. Latina obohatila české lexikum v mnoha významových okruzích, zejména v oblasti náboženské terminologie (*crux* > kříž, *claustrum* > klášter, *praepositus* > probošt), školské a akademické terminologie (*universitas* > univerzita, *schola* > škola.), přírodovědného názvosloví (*pavo* > páv, *persica* > broskev) a materiální kultury (*caminus* > komín, *sedile* > židle). Tato nejstarší vrstva latinských výpůjček se plně asimilovala do systému staročeského hláskosloví a prošla všemi následnými jazykovými změnami, takže její latinský původ je dnes jen obtížně rozpoznatelný.

Vrcholy latinské kultury v našich zemích jsou spojeny zejména s dobou Karlovou a poté s renesančním humanismem. Humanisté příslušející k protestantskému i katolickému táboru pěstují paralelně tvorbu latinskou, českou i německou na vysoké úrovni a zároveň rozvíjejí exaktní filologické metody studia klasických jazyků. Velké oblibě v rámci latinské tvorby se těší epistolografie a příležitostné básnictví. Styl humanistické češtiny se všemi svými složitými periodami a stylistickými ozdobami se utváří přímo pod vlivem tehdy prosazované ciceronské latiny, současně do češtiny proniká další početná vrstva slov latinského i řeckého původu. Teoretické traktáty o významu latiny stejně jako praktické příručky k jejímu studiu (gramatika, oblíbené učebnice *Janua linguarum* a *Orbis pictus*) pocházejí z pera všestranného a našeho nejvýznamnějšího humanisty mezinárodního významu Jana Amose Komenského. S latinou je úzce spjato i katolické české baroko, jak to dokládá vysoký počet kancionálů, modlitebních knih, kázání i legend. V piaristických a jezuitských řádových gymnáziích se pěstovala výuka latiny na vysoké úrovni, o čemž svědčí množství vytříbených dochovaných školních her. Latina si podržuje rozhodující postavení i ve

vědě - v latině vzniká nejen Balbínova Obrana (*Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica*), ale ještě na počátku 19.stol. např. i Dobrovského Mluvnice staroslověnštiny Josefa Dobrovského (*Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris*). Ještě na sklonku 18.stol. se v latině vedly i záznamy o meteorologických pozorováních z pražského Klementina. Do druhé poloviny 18. stol. se rovněž pouze latinsky přednášelo i na pražské univerzitě.

Josefínská modernizace vyzvedá však němčinu na úkor latiny a nacionálně orientované 19. stol. znamená vzestup společenské role češtiny. Latina se tak, podobně jako téměř všude jinde v Evropě, stává pouze akademickým předmětem vyučovaným na gymnáziích a univerzitách. Vysoká úroveň školství a vzdělanosti v habsburské monarchii měla příznivý dopad na kvalitu výuky latiny a celkovou humanitní vzdělanost i v českých zemích. Tradice vyspělého humanitního školství v českých zemích přetrvává až do konce 40.let 20.stol., kdy je tento po staletí kultivovaný školský systém rozvrácen komunistickým převratem. Destruktivní zásahy ministra školství Zdeňka Nejedlého rozbily osvědčený model osmiletého gymnázia, zrušily klasickou větev vzdělání a celý vzdělávací systém přizpůsobily nové politické moci. Teprve polistopadový vývoj velmi pomalu a zatím nepříliš úspěšně se pokouší o obnovu tradičně vyspělého středoevropského školství.

Z vědeckého hlediska se studiu klasických jazyků věnuje klasická filologie, která se v našich zemích rozvíjí již od renesance. Vedle vědeckého studia latiny se však i u nás najdou nadšení neolatinisté, kteří zorganizovali již několik mezinárodních seminářů živé latiny v Praze a Brně a založili několik neformálních společenství (Circulus Latinus Pragensis). Někteří z českých neolatinistů starších generací dosáhli i mezinárodní proslulosti. Nesporně nejvýznamnějším z nich byl brněnský skladatel Jan Novák, který vyniknul nejen vlastní latinskou poezií a zálibou v latinské konverzaci, nýbrž i půvabnými hudebními skladbami na texty klasických autorů. Zhudebnil některé básně Catullovy, čtvrtý zpěv ho inspiroval ke složení kantáty Dido. Úspěch zaznamenala i inscenace jeho latinské opery *Dulcitius* a baletu *Aesopia*. Od roku 1968 žil v exilu v Německu a Itálii, kde byla jeho díla s úspěchem představována při latinských hrách i hudebních festivalech. Latinskými překlady klasiků české literatury (např. Karel Čapek a Otokar Březina) proslul brněnský filolog Jan Šprinc. Nápaditou a vtipnou latinskou poezií dnes tvoří pražský historik umění Eugen Brikius (sbírka *Cadus rotundus* – Sud kulatý), originalitou a citlivostí se vyznačuje rovněž původní latinská i překladová tvorba nedávno zesnulého olomouckého básníka a novináře Mojžíra Hanuše.

Využití a tvorba latinských a řecko-latinských termínů v češtině

Stará řečtina a latina tvoří základ odborné terminologie většiny vědeckých oborů přírodních i společenských věd. Tuto terminologii si v následující kapitole popíšeme jak z diachronní (vývojové, historické) perspektivy, tak z perspektivy synchronní (její současný stav, struktura, způsob tvoření). První kapitolu věnujeme jejímu historickému vývoji.

Klasické jazyky jako zdroj odborné terminologie

Vznik a vývoj odborné terminologie na bázi klasických jazyků je spojen se vzájemnými kontakty řečtiny a latiny a následně potom s kontakty obou klasických jazyků s živými jazyky Evropy. Jazyky, které byly nositeli vyspělejší (komplexnější, sofistikovanejší) kultury (řečtina vůči latině, latina vůči utvářejícím se evropským

jazykům) tak obohacovaly jazyky společností, které se nalézaly na nižším stupni civilizačního rozvoje.

Řečtina – latina:

První etapou v jejím vzniku byla interakce staré řečtiny a latiny, k níž docházelo v důsledku setkávání řecké a římské kultury a helenizace římské společnosti. Lexikální obohacování latiny probíhalo po celou dobu jejího vývoje od archaického období až do pozdní antiky, s daleko menší intenzitou pak ve středověku, kdy kontakty obou jazyků prakticky ustaly. S novou intenzitou potom k němu dochází ve druhé etapě renesančního humanismu, kdy se studium staré řečtiny plně vyrovnává se studiem latiny. Nejintenzivněji probíhala interakce latiny a řečtiny v období klasické latiny. Řecké výpůjčky plnily v latině několikerou funkci:

- Běžné pojmenování pro dříve neznámý pojem či termín
- Odborný termín
- Estetická ozdoba, módní slovo

Řecká slova se v latině ve vysoké míře uplatnila v roli odborné terminologie, která plnila podobnou funkci jako dnešní řecko-latinská terminologie v moderních živých jazycích. Tato terminologie se uplatnila nejen v oborech jako medicína a farmacie, ale také třeba gastronomie. Většinou řeckého původu jsou v latině např. názvy drahocenných látek, vzácného koření a nejrůznějších druhů vín.

Nejvýrazněji se příliv řeckých výpůjček do latiny projevil v následujících sémantických okruzích, které plně korespondují s oblastmi vlivu řecké kultury na římskou společnost:

- Náboženství: *profétés* > *propheta* = prorok
- Mytologie: *hermafroditos* > *hermaphroditus* = hermafrodit
- Esoterické nauky: *astrologia* > *astrologia* = astrologie
- Filozofie: *atomos* > *atomus* = atom
- Věda: *mathematiké* > *mathematica* = matematika
- Rétorika, gramatika, literatura, jazyk: *epistolé* > *epistula* = epištola
- Kultura, školství a vzdělanost: *schólé* > *schola* = škola
- Umění: divadlo, hudba: *théatron* > *theatrum* = divadlo
- Sport, zábava: *hippodromos* > *hippodromus* = hippodrom
- Individuální i společenský život člověka: *prosópon* > *persona* = osobnost
- Politika, hospodářství: *oikonomia* > *oeconomia* = ekonomie, ekonomika

Řečtina – evropské jazyky:

Vliv řečtiny na evropské jazyky se uskutečňoval:

I. na západě:

- Přímě – zejména v období humanismu
- Nepřímě (zejména prostřednictvím latiny) – středověk

II. na východě:

- Přímě – ruština, karpatská slova z Balkánu (např. ř. *kalybé* > koliba)
- Nepřímě – prostřednictvím staroslověnštiny – tento vliv se projevil zejména v době byzantských misí na Balkáně a na Velké Moravě a v době šíření staroslověnské kultury v raně přemyslovských Čechách. Z hlediska utváření moderní odborné terminologie však tento vliv není pro nás relevantní.

Výrazný vliv měla řečtina na evropské jazyky v pozdějších historických epochách. Ve středověku byla latina i živé jazyky od jejího vlivu poměrně izolována z důvodu

politické a náboženské izolace Byzance, vnímané ze západní perspektivy jako heretická říše. Vlivy řeckého světa a antické kultury byly tehdy zprostředkovány nepřímo prostřednictvím Arabů.

Výraznější obrat ve vztahu k řečtině a řecké kultuře nastává s příchodem byzantských učenců na západ. Intenzivní studium staré řečtiny začíná působit i na evropské jazyky, v nichž se začínají objevovat mnohé řecké pojmy, např.: ř. *démokratia* > angl. democracy, něm. Demokratie, č. demokracie.

V 19. a 20. stol. je řečtina intenzivně využívána k tvorbě odborné terminologie řady oborů, např. ř. *kybernétés* > angl. cybernetics, něm. Kybernetik, č. kybernetika. Největší množství klíčových řeckých slov se dostalo do živých evropských jazyků prostřednictvím latiny. Nejčastěji jde o slova z následujících sémantických okruhů:

- Školství, vzdělanost: ř. *akadémia* > lat. *academia* > angl. academy, něm. Akademie, č. akademie
- Literární kultura, rétorika: ř. *rhythmos* > lat. *rhythmus* > angl. rhythm, něm. Rhythmus, č. rytmus
- Divadelní a hudební kultura: ř. *músiké* > lat. *musica* > angl. music, něm. Musik, č. muzika
- Politika, státní správa: ř. *kybernétés* > lat. *gubernator* > angl. Governor, č. guvernér
- Člověk, jeho společenský život a duševní dimenze: ř. *filanthropía* > lat. *philanthropia* > angl. philanthropy, něm. Philanthropie, č. filantropie
- Věda, filozofie: ř. *filosofía* > lat. *philosophia* > angl. philosophy, něm. Philosophie, č. filozofie
- Náboženství, křesťanská terminologie: ř. *episkópos* > lat. *episcopus* > angl. bishop, něm. Bischof, č. biskup

Latina – evropské jazyky:

Latinské lexikum pronikalo do evropských jazyků:

- Cestou jazykového vývoje latiny – románské jazyky (lat. *panis* > it. pane, šp. pan, fr. pain)
- Lexikálními výpůjčkami do většiny evropských jazyků. Tyto výpůjčky nalézáme např. v němčině, kterou latina začínala ovlivňovat již v pozdní antice (gótština) či raném středověku (stará horní němčina), např. lat. *porta* > něm. Pfortne, č. fortna. Stejně tak latinská slovní zásoba pronikala i do slovanských jazyků, zejména pak do těch z nich (všechny západoslovanské, některé jihoslovanské), které se nalézaly ve sféře západní latinské kultury (polština, lužická srbština, čeština, chorvatština, slovinština). Vlivu latiny na českou slovní zásobu věnujeme následující kapitolu.

Latina – čeština:

Česká slovní zásoba se z latiny obohacovala dvěma způsoby:

- Kalky, tj. doslovnými překlady některých latinských slov včetně zachování jejich slovtvorného modelu, např. milosrdenství < lat. *miser cordia* < lat. *miser eor*, *miser eri* = smilovat se + *cor*, *cordis*, n. = srdce
- Lexikálními výpůjčkami.

Obohacování češtiny latinskými lexikálními výpůjčkami pokračuje od raně historických počátků češtiny až do současnosti. S prvními latinskými (řecko-latinskými) slovními výpůjčkami se setkáváme už v 10. stol. Jen do roku 1500 bylo

lingvisty ve staré češtině zjištěno na 1000 lexikálních výpůjček z latiny, dnes je tento počet řádově několikanásobně vyšší. Podobně jako v jiných jazycích, i ve staré češtině plnily tyto latinismy trojí základní funkci:

- Označení dříve neznámého pojmu (předmětu), jehož znalost se k nám rozšířila až s příchodem nové (vyspělejší) kultury
- Stylistická ozdoba
- Odborný termín.

Prostřednictvím křesťanské a středověké latiny byla čeština obohacena rovněž o řadu slov řeckého původu. Ovšem vzhledem k tomu, že se k nám dostala prostřednictvím latiny a v drtivé většině v latinizované formě, řadíme je mezi latinismy. Latinská slovní zásoba k nám pronikala buď:

- Přímou, např. lat. *universitas* > č. univerzita
- Nepřímou (nejčastěji prostřednictvím němčiny, případně románských jazyků), např. lat. *viola* > něm. *Viole* > č. fialka.

Vliv latiny na rozvoj české slovní zásoby probíhal nejvýrazněji v těchto obdobích:

1. raný středověk a počátky vrcholného středověku: 10. – 13. stol.
2. doba Karlova: 40. – 80. léta 14. stol.
3. renesanční humanismus: 16. stol., poč. 17. stol.
4. pobělohorská barokní kultura: pol. 17. stol. – pol. 18. stol.
5. období utváření moderní češtiny: 19. stol.
6. intelektualizace jazyka a utváření moderního publicistického a odborného stylu: 20. stol.

Z významového hlediska se latinismy v češtině vyskytují nejčastěji v těchto sémantických okruzích:

- příroda (názvy rostlin, živočichů, terminologie botanická, zoologická, geologická, mineralogická): růže < lat. *rosa*
- hmotná kultura (oděv, řemesla, hmotné předměty, architektura, nábytek, nádobí, požívatin): košile lat. < *casula*
- člověk, jeho fyzická i psychická dimenze: deprese < lat. *depressio*
- duchovní kultura (věda, filozofie, školství, vzdělanost, umění) mistr < něm. Meister < lat. *magister*
- společenský život (politika, stát, ekonomika, administrativa, ekonomika): konzervatismus < lat. *conservare*
- křesťanské náboženství (ritus, teologie, věrouka, církevní instituce, kulturní realie): kříž lat. < *crux*)

Z hlediska chronologického a typologického můžeme řecké a latinské lexikální výpůjčky v češtině rozdělit do následujících skupin:

- rané lexikální výpůjčky, zděděné ze staroslověnštiny nebo přejaté do češtiny již ve staročeském období do roku 1500 – většinou se jedná o pojmenování nalézající se v samotném centru základní slovní zásoby a natolik adaptovaná po stránce hláskoslovné i morfologické, že si už mnohdy ani neuvědomujeme jejich cizí původ (mnich lat. *monachus* < ř. *monachos*)

- lexikální výpůjčky přejaté do češtiny v období humanismu – vzhledem k péči a respektu, jaké humanisté věnovali klasickým jazykům, a své relativní novosti si alespoň částečně zachovaly svou původní podobu (kalendář lat. < *calendarium*).
- lexikální výpůjčky přejaté do češtiny v novověku jako odborné termíny či slova jazyka publicistiky a politiky – restituce < lat. *restitutio*
- řecko-latinská terminologie medicíny a přírodních věd (*boletus edulis* = hřib smrkový).
- Pojmenování (nejčastěji z oblasti techniky a společenských věd) uměle vytvořená na řecko-latinském základě: lokomotiva < lat. *locus* = místo + lat. *movere* = pohybovat se

Vedle těchto základních rolí grecismy a latinismy v češtině plnily a dosud částečně plní funkci různých jazykových ozdob, učených módních pojmenování či atraktivních konverzačních slov (staročeské firmament < lat. *firmamentum* = obloha, famózní < lat. *famosus* = pověstný). Naopak některé latinismy nesou dnes do jisté míry hanlivý význam (lektvar < *electuarium* = léčivý roztok) nebo jsou součástí nejrůznějších slangů, zejména studentských (pruba < něm. Probe < lat. *probare*).

Pojmenování spadající do vrstvy novějších výpůjček humanismem počínaje se často označují jako tzv. internacionalismy, neboť je nalézáme v celé řadě evropských, případně i mimoevropských jazyků a představují slova všeobecně známá (*calendarium* > č. kalendář, angl. calendar, něm. Kalendar). Některé z internacionalismů v jiných jazycích obecně používaných ovšem mohou mít v češtině poněkud specifický význam, např. archaický či knižní (bibliotéka) či expresivní nebo pejorativní (tyátr).

Charakter internacionalismů mohou mít i výpůjčky z nejstarší vrstvy, v tom případě je ovšem lingvistika označuje výrazem *kulturní slova*, např.:

ř. *schóle* > lat. *schola* > fr. école, šp. escuela, něm. Schule, angl. school, rus. škóla, č. škola).

V některých případech se tato slova z nejstarší vrstvy latinismů do jednotlivých jazyků šířila v době, kdy tyto jazyky byly poměrně izolované a Evropa ještě nebyla tak internacionálně propojená, takže se totéž slovo do různých jazyků promítlo v různém významu:

lat. *tabula* = deska > angl. table (= stůl), něm. *Tafel* (= tabule – 1. ve škole, 2. slavnostně prostřený stůl), č. tabule.

Abychom si mohli plně uvědomit funkci a zásadní význam grecismů a latinismů pro utváření české slovní zásoby, nabízíme pro srovnání ukázky několika textů z různých období vývoje spisovné češtiny. Slova latinského původu jsou zvýrazněna tučným písmem, slova původu řeckého kurzívou:

„Aj, teď máš velikých svědkův mnoho, že nižádný zlý obyčej kterak kolivěk dávný nemá držen býti, neb každý taký jest proti Bohu, proti zákonu a proti rozumu. A že nemnož nižádné dobré stavení býti, kdež *Kristus* není založení, a že *Kristus* založil jest, aby duchovní věci dávali darmo po spasení, řka: Darmo ste vzeli, darmo dávájte!, protož *d'áblovo* jest zpětné založení, jenž die: Darmo nedávajte, ale beře! Máte křest, zpověď, **olej** svatý, svěcení, **mše** i rozhřešení, pohřeb, motlítby i **vigiljí**, **prebendy**, **oltáře**, **kostely** i kázání, těla božieho dávání i **biřmování**, v zákon přijímání i stvrzení, odpustky i súdu vydání, to vše prodávajte!“

Mistr Jan Hus, Knížky o svatokupectví, 1413.

„*Retorika* jich v tom věku jest trochu **gestů**, jak i přirození dá, užívati, a co sic od *tropů* a **figur** slyší, to **imitovati**.

Poetiky bude jakýž takýž začátek, **veršiček** některý a *rytm* zpaměti uměti.

Již tedy sobě jak při které té věci s dítkami postupovati sluší, oznámí se: ne tak **subtilně** na léta a měsíce to rozměřujíc (jakž se potom v jiných školách stane), než úhrnkem toliko.

Jan Amos Komenský, Informatorium školy mateřské, 17. stol.

Při mnoha příležitostech popisovaly osoby prožívající *perinatální* **elementy** při svých sezeních také mnoho zajímavých náhledů na jiné **sociopolitické** situace, které měly úzký vztah k *tématu* války. Ty se týkaly *problémů* **totalitních systémů**, *autokracie*, **diktatury**, *policejních států* a krvavých **revolucí**. Hluboká prožitková **konfrontace** s **elementy** BPMII je *typicky* spojena s **vizemi** nebo **identifikací** s **populací** zemí utlačených **diktátorem**, podrobených *policejnímu státu*, nebo s životem v **totalitním režimu** jako **carské Rusko**, **nacistické Německo**, nebo některá z **komunistických** nebo **latinskoamerických** zemí. Taková *empatická* **identifikace** se může týkat také krutě pronásledované menšiny nebo *kategorie* lidí se zvláště těžkým osudem.“

Stanislav Grof, *Za hranice mozku*, 1992

Struktura a tvoření řecko-latinské odborné terminologie v češtině

Tvorba řecko-latinské odborné terminologie

Při tvorbě odborné terminologie se uplatňují následující jazykové postupy:

I. Sémantické postupy

- Přejímání lexikálních výpůjček z cizích jazyků – viz předchozí kapitola
- Změna významu – sémantický posun: ř. *sympatheia* = soulad, harmonie, soucítění, jednota věcí > *sympatie* = kladný vztah k druhému člověku, pocit přichylnosti; lat. *individuum* (- kalk z ř. *atomos* = nedělitelný) = nedělitelná částička hmoty, atom > přeneseně už ve středověké latině lidský jedinec, celistvá, nedělitelná lidská bytost
- Zúžení významu: lat. *dementia* = obecně slabomyslnost, šílenství > *demence* = dodatečné snížení rozumových schopností v pozdějším věku
- Přenesení významu (metafora), např. na základě vnější podobnosti: lat. *spina* = trn > klíční kost

II. Morfologické postupy

- Kompozice – skládání slovních kořenů: historiografie < ř. *historia* = událost, příběh + ř. *grafein* = psát, zaznamenávat
- Derivace – odvozování za pomoci ustáleného souboru (nejčastěji řeckých a latinských) prefixů a sufixů: defenestrace < lat. *de* = s, z + lat. *fenestra* = okno
- Kalkování – doslovný překlad slova se zachováním jeho slovtvorného modelu: egocentrický – sebestředný

Jako základ (stavební „jazykový materiál“) v rámci popsaných slovtvorných postupů se mohou uplatnit prakticky všechny slovní druhy v obou klasických jazycích:

1. substantiva: lat. *cortex* = kůra > kortikoidy
2. adjektiva: lat. *humanus* = lidský, slušný > humanizace, humánní
3. zájmena: lat. *ego* = já > egoismus

4. zájmenná adjektiva: lat. *totus* = celý, veškerý > totální, totalita
5. číslovky: lat. *unus* = jeden > unilateralita
6. slovesa: ř. *kleptein* = krást > kleptomanie
7. adverbia: ř. *eu* = dobře > eufonie
8. předložky: lat. *trans* = přes > transformace

V případech kompozit se nejčastěji uplatňují tyto kombinace slovních druhů:

1. substantivum + substantivum: etopedie < ř. *ethos* = zvyk, mrav + ř. *paideia* = výchova
2. adjektivum + substantivum: homonymie < ř. *homos* = stejný + ř. *onoma* = jméno
3. substantivum + sloveso: legislativa lat. < *lex* = zákon + lat. *ferro, ferre, tuli, latum* = nést
4. adjektivum + sloveso: kaligrafie < ř. *kalos* = krásný + ř. *grafein* = psát
5. adverbium + sloveso: benevolence < lat. *bene* = dobře + lat. *volo, velle, volui* = chtít
6. zájmeno + substantivum: autotransfúze < ř. *autos* = sám + lat. *transfusio* = přelití
7. zájmeno + sloveso: suicidium < lat. zvrtné zájmeno *se* + lat. *caedo, caedere, cecidi, caesum* = zabít
8. sloveso + substantivum: filantropie < ř. *filein* = milovat + ř. *anthrópos* = člověk
9. číslovka + substantivum: bilingvní < lat. *bis* = dvakrát + lat. *lingua* = jazyk
10. číslovka + sloveso: universum < lat. *unus* = jeden + + lat. *verto, vertere, verti, versum* = obracet
11. číslovka + adjektivum: ambidexter < lat. *ambo* = oba + lat. *dexter* = pravý

Zvláštní formu kompozit představují tzv. juxtapozita, tj. složeniny, vytvořené spojením dvou (či výjimečně více) vedle sebe položených slov, aniž v nich došlo k jakýmkoliv hláskoslovným či morfologickým změnám a která se dají bez jakékoliv změny vlastní podoby rozložit v původní samostatná slova.

Zvláštním případem slov odvozených ať již derivací či kompozicí jsou tzv. hybridní slova, tj. slova, jejichž segmenty pocházejí z různých jazyků, v našem případě z řečtiny a latiny. V daném případě mohou nastat následující možnosti:

- s latinským základem a řeckým sufixem/prefixem: dyskalkulie < ř. *dys* + lat. *calcolare*
- slova s řeckým základem a latinským sufixem/prefixem: disharmonie < lat. *dis* + ř. *harmonia*
- slova s latinským a řeckým slovním základem: surdopedie < lat. *surdus* + ř. *paideia*

Některé termíny jsou odvozeny z vlastních jmen spojených s antickým světem, např.:

- historických osobností: neronismus – chorobný sklon ke krutosti a sadismu (podle despotického římského císaře Nerona)
- mytologických postav antické mytologie: narcismus – chorobná sebeláska (podle mytického mladíka Narcisse, který se při pohledu do studánky zamiloval do vlastní podoby)
- zeměpisných jmen: lesbismus – ženská homosexualita

U některých řeckých a latinských termínů známe i osobnosti jejich tvůrců a autorů. Např. od Aristotela pochází termín metafyzika (označil tak spisy věnované nejzákladnějším filozofickým otázkám, které v řazení jeho obsáhlého díla následovaly za spisy o přírodě – *meta ta fýzika*). Podobně francouzský filozof, zakladatel pozitivismu Auguste Comte vytvořil a poprvé použil slovo altruista (< lat. *alter* = druhý, jiný), světoznámý vídeňský psychoanalytik Sigmund Freud vytvořil termín komplex (< lat. *complexus* = soubor, souhrn), švýcarský psycholog a filozof Carl Gustav Jung prosadil slovo archetyp (< ř. *arché* = počátek + ř. *typos* = otisk).

Pro tvorbu a snazší interpretaci řecko-latinských termínů nám velmi pomůže osvojení si základních předpon (prefixů), s jejichž pomocí se příslušné termíny odvozují. V závorkách uvádíme jejich fonetické varianty, případně významovou specifikaci.

latinský prefix	řecký prefix	český význam
<i>a</i> (<i>ab</i> -před samohláskou)	<i>apo</i>	<i>od, z</i> (oddálení)
<i>ad</i> (<i>af, ap, a</i>)	<i>para</i>	<i>při, k, do, v</i>
<i>ante</i>	<i>pro</i>	<i>před</i>
<i>circum</i>	<i>peri, amfi</i>	<i>kolem, okolo</i>
<i>contra</i>	<i>anti</i>	<i>proti</i>
<i>com</i> (<i>noc, cor, col, co</i>)	<i>syn</i> (<i>sym</i>)	<i>s, se</i>
<i>de</i> (<i>des</i>)	<i>kata</i>	<i>s, se, z, ze, pro</i>
<i>dis</i> (<i>dif, di</i>)	<i>dia, ana</i>	<i>roz</i>
<i>e</i> (<i>ex, ef</i>)	<i>ek</i>	<i>z, ze, vy</i>
<i>extra</i>	<i>exo</i>	<i>mimo, vně</i>
<i>in</i> (<i>im, il, ir</i>)	<i>en</i> (<i>em</i>)	<i>v, na</i>
	<i>epi</i>	<i>na</i>
<i>in</i> (<i>im</i>)	<i>a</i> (<i>an</i>)	<i>ne</i> (zápor, negace)
<i>infra</i>	<i>hypo</i>	<i>pod</i>
<i>inter</i>	<i>dia</i>	<i>mezi, skrz</i>
<i>intra</i>	<i>endo</i>	<i>uvnitř</i>
<i>ob</i> (<i>oc, of</i>)	<i>pros</i>	<i>před, za, pro</i>
<i>per</i>	<i>dia</i>	<i>skrz, přes</i>
<i>per</i>	<i>hyper</i>	(význam, zvýšení)
<i>post</i>	<i>meta</i>	<i>za, pro</i>
<i>prae</i>	<i>pro</i>	<i>před</i>
<i>pro</i>	<i>pro</i>	<i>vpřed, za, dříve</i>
<i>re</i> (<i>red</i>)	<i>ana</i>	<i>opět, znovu, zpět</i>
<i>se</i> (<i>sed</i>)	<i>dia, ana</i>	<i>roz, od</i>
<i>sub</i> (<i>suc, suf, sup, sus</i>)	<i>hypo</i>	<i>pod, dole</i>
<i>super</i>	<i>epi</i>	<i>nad, na</i>
<i>supra</i>	<i>hyper</i>	<i>na, nad</i>
<i>trans</i>	<i>meta, kata, dia</i>	<i>přes, za</i>

Poznámky k prefixům:

- Některé prefixy mají více fonetických variant, např. lat. *a-* je v pozici před souhláskou, *ab* před samohláskou. V případě, že kořen začíná na vokál nebo znělý konsonant, zachovává prefix rozšířenou podobu nebo dokonce obsahuje vkladný konsonant (*ab* – aberace, *an* – anomálie, *ex* – existence), v případě, že kořen začíná na neznělý

konsonant, projevuje se daný prefix ve své původní podobě (a – averze, a – afázie, e – evakuace). Stejně tak se jejich podoba (*sub-*, *suf-*) mění z důvodu fonetické asimilace působené první hláskou daného kořene (o tom více v následující kapitole).

- Některé prefixy mají homonymní podobu, ale zcela odlišný význam, např. *in-*: 1. v, na (význam směřování dovnitř), 2. negace.
- Některé prefixy jsou původně samostatnými předložkami, např. *de*, *sub*, *trans*, jiné plní pouze roli předpon a nemohou fungovat jako samostatný slovní druh (*dis*, *re*, *se*). Tyto kategorie latinských a řeckých prefixů plně korespondují se systémem odlučitelných a neodlučitelných předpon v němčině.

Gramatické poznámky k tvorbě řeckých a latinských termínů:

Při tvorbě řeckých a latinských termínů se projevují některé specifické rysy gramatik obou jazyků. Na ty nejdůležitější, jejichž znalost nám může usnadnit interpretaci termínů, nyní upozorníme v této závěrečné kapitole.

- Chudoba latinského lexika. Navzdory skutečnosti, že latina po dlouhá období vývoje antické, středověké i raně novověké civilizace fungovala v roli intelektuálního a odborného jazyka, její základní slovní zásoba je od původu poměrně chudá. Ve svých počátcích totiž latina byla jazykem jednoduché zemědělské společnosti nalézající se na poměrně nízkém stupni civilizace. Pro abstraktní pojmy, charakteristické většinou pro jazyky společností na vyšším stupni vývoje, si latina, jak jsme si ukázali v předchozích kapitolách, buď vypůjčovala pojmenování z řečtiny a nebo využívala domácích, původně zcela konkrétních slov v obecnějším, přeneseném významu. To se přirozeně odráží nejen v etymologii některých latinských slov (např. *pecunia* = peníze < *pecus* = dobytek), ale také třeba v etymologii některých odborných termínů, jejichž původní význam je zcela konkrétní, vzdálený dnešnímu významu slova. Proto při pátrání po etymologii skutečného termínu musíme v latinském slovníku pečlivě prostudovat všechny významy daného základového slova, jež jsou obvykle seřazeny od původního a nejstaršího konkrétního významu k významu abstraktnějšímu. Např. *delirium* – 1. původně vybočení z brázdy při orbě (< *lira* = brázda), 2. vybočení z dráhy (rozumu) – blouznění, třeštění, pomatenost; *spiritualita* < *spiritus* – 1. vzduch z pohybu, vánek, 2. dech, 3. životní síla, život, 4. duch (viz spirituální, *Spiritus sanctus*, angl. spirit), 5. nadchnutí, tvůrčí síla, 6. odvaha, sebevědomí, hrdost.
- Kmenové alternace. Pro latinskou morfologii je příznačné časté střídání kmenů (kmenových samohlásek, souhlásek) v důsledku různých morfologických i fonologických změn probíhajících ve vývoji jazyka. Proto je nutno věnovat pozornost tomu, od kterého z kmenů uvedeného slovního tvaru je příslušný termín odvozen. Různé odborné výkladové slovníky, stejně jako slovníky cizích slov vysvětlují totiž mnohdy původ cizích slov a termínů povrchně, bez hlubšího přihlédnutí k zákonitostem gramatiky klasických jazyků a uvádějí pouze mnohdy zcela vzdálený základní tvar daného základového slova. Tyto kmenové alternace se týkají nejčastěji:
 - substantiv, zejména III. deklinace, u nichž se podoba nom. sg. odlišuje od kmene genitivního (gen. sg.), který se pak vyskytuje jak ve většině dalších pádů v obou číslech, tak slovech odvozených v latině samotné i z latiny přejatých, např. *dens*, *dentis*, f. > dentista,

angl. *dentist*, *dentální* atd. K rozdílu mezi nominativem a genitivním kořenem došlo v důsledku fonologických změn, jako byla např. kontrakce koncovky: *legos* > *lex*, gen.sg. *legis* > *legální*, *legislativa* atd. nebo tzv. rotacismus (změna *s* > *r*), např. *genus*, *generis* (< původně *genesis*), n. > *generace*, *generální*, *generál*. Podoba genitivního kmene někdy působí na podobu přejatých slov v angličtině a němčině u slov s koncovkou – *ion*, např. lat. *revolutio*, *revolutionis*, f. > angl. *revolution*, něm. *Revolution*.

- participia prézentu aktiva. Podoba genitivního kmene ovlivňuje podobu odvozeného slova, např. *agens*, *agentis* > *agent*. Podle podobného slovtvorného modelu je odvozena celá řada substantiv v češtině – např. *prezident*, *disident*, *konfident*, *docent*, *respondent*, *konzultant*, *dirigent*, *reprezentant*, *recipient*.
- sloves. Vzhledem ke skutečnosti, že naprostá většina latinských sloves obsahuje tři kmene (přezentní, perfektní a supinový), slouží tyto kmene jako základ odvozování různých slov jak v latině, tak nových pojmenování na bázi latiny utvořených, např. *moveo*, *movere* (> *nemovitost*) *movi*, *motum* (> *motiv*, *motorika*, *motor*); *fungo*, *fungere* (> *fungovat*), *finxi*, *fictum* (> *fikce*, *fiktivní*). Mnohdy nejproduktivnějším je právě supinový kmen nebo na jeho bázi vytvořený tvar participia perfekta pasiva.

Při odvozování sloves v latině samotné dochází mnohdy k úženi kmenové samohlásky, např.: *facio*, *facere*, *feci factum*, ale *conficio*, *conficere*, *confeci*, *confectum*. I tento jev se může odrážet ve slovtvorbě termínů.

- Fonetická asimilace. Se znalostí základního souboru řeckých a latinských prefixů a základní slovní zásoby jsme s to interpretovat většinu používaných termínů. V některých případech však uvedené prefixy podléhají fonetické asimilaci způsobené jejich hláskovým okolím (následnou souhláskou nebo samohláskou) a jsou tudíž „zakukleny“ v odlišné podobě. Např. lat. prefix –*in* (ve významu *negace*, např. ve slově *indispozice*) může být v závislosti na následujícím konsonantu zamaskován do odlišné podoby: *in* + *legalis* > *inlegalis* *illegalis* > ang. *illegal*, č. *ilegální*. Zjevná obtíž pro interpretaci potom vyplývá zvláště z toho, že v českém pravopisu – narozdíl třeba od anglického – se už nezachovává zdvojený konsonant. Pro přehlednost uvádíme příklady nejčastějších asimilací:

- AD (<i>adaptace</i>)	>	AC (<i>akcelerace</i>)
	>	AF (<i>afekt</i>)
	>	AG (<i>aglomerace</i>)
	>	AP (<i>aplikace</i>)
	>	AR (<i>arogance</i>)
	>	AS (<i>asanace</i>)
	>	AT (<i>atrakce</i>)
- CUM	>	COM (<i>komibinace</i>)
	>	COL (<i>kolaborace</i>)
	>	CON (<i>kontemplace</i>)
- DIS (<i>diskriminace</i>)	>	DIF (<i>diference</i>)
- EN (<i>encefalitida</i>)	>	EM (<i>empatie</i>)
- EX (<i>export</i>)	>	EF (<i>efektivita</i>)

- IN (individuální)	>	IL (ilegální)
	>	IM (impotence)
	>	IR (irelevantní)
- INTER (interpersonální)	>	INTEL (intelekt)
- OB (obsese)	>	OC (okluze)
	>	OF (ofěra)
	>	OP (opozice)
- SUB (sublimace)	>	SUG (sugesce)
	>	SUP (suplika)
- SYN (syndrom)	>	SYM (sympatie)

POZOR NA ZÁLUDNOSTI ŘECKO-LATINSKÉ TERMINOLOGIE!!!!!!

Třebaže řecko-latinská terminologie se vyznačuje poměrně přehlednou strukturou a systémem svého tvoření, vzhledem k podobnosti některých segmentů může docházet k záměnám při interpretaci a používání termínů. Proto rozlišujeme:

- etiologie (< ř. *aitia* = příčina) a etologie (< ř. *éthos* = zvyk, mrav)
- homonymie (< ř. *homos* = stejný) a hominid (< lat. *homo* = člověk)
- kúra (< lat. *cura* = péče, léčba) a kůra (stromu –slovo slovanského původu)
- labilní (< lat. *labilis* = vratký) a labiální (< lat. *labium* = ret)
- mutismus (< lat. *mutus* = němý) a mutace (< lat. *mutare* = měnit) a angl. mutual (< lat. *mutuus* = vzájemný)
- poliklinika (< ř. *polis* = město, obec) a polyfunkční (< ř. *poly* = mnoho)